

SEMANTINIS EKSPERIMENTAS BŪDVARŽIO NAUJAS REIŠMIŲ ANALIZĖJE

DANUTĖ KALENDIENĖ

1. Įvadinės pastabos

Mūsų pasirinktas tyrimo objektas – būdvardis – priklauso požymių pavadinimų klasei. Jų loginiam-daiktiniam turiniui yra savitas amorfiškumas [žr. Никитин, 1974, c. 15]. Mat minties kelias, einant nuo konkretumo prie abstraktumo, nuo individualumo prie bendrumo, nuo daiktų suvokimo prie jų požymių suvokimo, sudėtingėja. Todėl daiktų požymius nusakančių žodžių semantinė struktūra žymiai sudėtingesnė, negu daiktus nusakančių žodžių struktūra, ir ją galima iširti tik kompleksiška taikant daugybę tyrimo būdų, derinant tradicinius metodus su struktūriniais.

Šių dienų semasiologijoje žodžio leksinė reikšmė traktuojama kaip sudėtinga hierarchiškai išsidėsčiusių prasmės „atomų“ struktūra. Prasmės „atomai“, mokslininkų dar kitaip vadinami „diferenciniais elementais“, „turinio figūromis“, „semantiniais daugikliais“, „semantinėmis komponentėmis“, „diferenciniais požymiais“, „noemomis“, „pleremomis“, „semantiniais žymikliais“, „semantinėmis kategorijomis“ ir t. t.¹, yra mažiausios, toliau semantiškai nedalomos reikšmės (sememos) sudedamosios dalys. „Sema – tai tam tikro objektyvios tikrovės skiriamąjį bruožą atspindys žodžio reikšmėje“ [Гак, 1972, c. 151]. Kiekvienos reikšmės struktūroje semos turi nevienodą krūvį. Jos skiriasi abstrahavimo laipsniu ir vaidmeniu, kuris joms tenka sememos struktūroje. (Priklausomai nuo to, ar jų funkcija skiriamoji ar sujungiamoji, turime diferencines ir integralines semas.) Pastaruoju metu žinoma keletas sememų seminės struktūros analizės būdų. Semas galima atskleisti tiriant aiškinamuosiuose, sinoniminiuose ir dvikalbiuose žodynuose pateiktas reikšmės definicijas, analizuojant žodžio tiriamąją reikšmę sintaksinį junglumą, atliekant semantinę eksperimentą testais, pasitelkus informantus. Lingvistinis eksperimentas yra pranašesnis už lingvistinio reiškinio stebėjimą, nes jis susijęs su kalbėjimo, t. y. kalbinės veiklos praktika, taigi juo galima patikslinti stebėjimais gautus duomenis². Savaiame suprantama, jog turint gausybę

¹ Terminų įvairovėje slypi taip pat ir skirtingas šių vienetų esmės suvokimas. Plačiau apie juos žr. [Гулыга, Шендельс, c. 294]. Mes vartosime daugelio tarybinių ir užsienio mokslininkų priimtą terminą „sema“.

² Dėl dviejų skirtingų semantinio eksperimento taikymo tikslų – patikrinti hipotezę ir padaryti atradimą – žr. [Луч, 1983, c. 116].

tyrimo būdų ir norint reiškinį atskleisti visapusiškai, neįmanoma apsiriboti vienu kuriuo nors iš jų. Tik kūrybiškai derinant daugelį metodų galima pasiekti vertingų rezultatų.

Mūsų tyrimas ribojasi vieno daugiareikšmio žodžio semantine struktūra. Induktviniu būdu norėta išsiaiškinti, kokios reikšmės ir kokia seka išdėstytos sudaro lietuvių kalbos būdvardžio *naujas* semantinę struktūrą. Faktinė medžiaga buvo apdorota distribucinės, transformacinės, kontekstinės analizės metodais, be to, buvo peržiūrėta tiriamojo žodžio gramatinių formų sistema, o remiantis DLKŽ medžiaga, nustatyti tiriamojo žodžio paradigmniai bei derivaciniai ryšiai. Mat čia vadovautasi prielaida, kad, jei žodis daugiareikšmis, tai, vartojamas skirtingomis reikšmėmis, jis turės ne tik skirtingą leksinį junglumą, bet ir įeis į kitą leksinę paradigmą bei bus kito derivacinio tinklo pamatas. Sememos buvo skaidomos laikantis principo „nuo bendrumo prie individualumo“, t. y. nuo bendrus bruožus atspindinčių komponenčių prie juos patikslinančių komponenčių. Semų sąrašas buvo gautas skaidant visų sememų definicijas į sudedamąsias dalis ir jas abstraktinant³. Pavyzdžiui, semema *naujas* „neseniai padarytas, įsteigtas arba išsigytas“ buvo išskaidyta į tokias integralines (IS) ir diferencines (DS) semas: IS („Išdėstymas laiko atžvilgiu“) ir DS („santykiškai labai arti“) = IS („Individualus amžius“) ir DS („santykiškai nedidelis laipsnis“), *naujas* „neseniai atsiradęs (žmogus)“ – į IS („Amžius, susijęs su tam tikra funkcija arba santykiu“) ir DS („ne’santykiškai didelis laipsnis“) – IS („Išdėstymas laiko atžvilgiu“) ir DS („santykiškai labai arti“), *naujas* „dar nevertotas arba mažai vertotas“ – į IS („Būklė“) ir DS („ne’santykiškai daug vertotas“), *naujas* „paskiausių, šių laikų, susijęs su gyvenamuoju laikotarpiu, turintis pastarojo meto bruožų“ – į IS („Vertinimas“) ir DS („aktualus“) – IS („Išdėstymas laiko atžvilgiu“) ir DS („santykiškai labai arti“) ir t. t. Ar objektyvūs šie rezultatai? Ar iš tiesų tiriamojo žodžio semantinę struktūrą sudaro būtent tos nurodytos sememos, t. y., ar kiekviena jų turi tik joms būdingą seminę struktūrą? Tai patikslinome psicholingvistiniu eksperimentu. Teorinis semantinio eksperimento pagrindas yra premisa, kad gyvos kalbos vienetus galima atgaminti ir kad jų atgaminimui būdingas dėsningumas (plg. [Селивестрова, 1980, c. 304]).

2. Tyrinėjimo metodika

Semantinis eksperimentas padeda nustatyti tokią žodžio reikšmės apimtį, kokia ji yra kalbančiojo kolektyvo kalbinėje sąmonėje. Tirti žodžio semantiką eksperimentiškai galima įvairiais būdais, priklausomai nuo keliamo tikslo (apie eksperimentines metodikas žr. [Леонтьев, 1976, c. 63]). Mūsų tiks-

³ Čia remtasi H. Gekelerio patirtimi, žr. [Geckeler, 1971].

las buvo specialiai sudarytais testais patikslinti⁴ būdvardžio sememos struktūrą. E. Bendixas, tirdamas grupės veiksmažodžių semantiką, pademonstravo, kad modeliuoti informantų atsakymai į tam tikrus semantinius testus gali palaiapsniui išryškinti visas tiriamo žodžio semas (plg. [Bendix, 1966], taip pat -[Бендикс, 1983, с. 83–85]). Šio eksperimentatoriaus siūlymai taikomi ir mūsų darbe. Semantiniams eksperimentui buvo sudaryti trijų tipų testai, kurių pamatas būdvardžio *naujas* semantinė struktūra, nustatyta anksčiau minėtais metodais.

I tipo testų užduotis buvo pakeisti sakinyje nurodytą žodį kitu / kitais tos pačios reikšmės žodžiais arba žodžių grupėmis. Reikšmių realizavimosi kontekstus dar sustiprino sakiniuose esantys antonimai. Iš gautos medžiagos induktyvinio apibendrinimo būdu buvo suformuluotos semos, kurios leidžia vieną reikšmę skirti nuo kitos. Kadangi atsakymuose gauti leksiniai aiškinimai realizuoja dažniausiai ne vieną, bet kelias integralines ir diferencines semas, tai tuos leksinius aiškinimus grupavome pagal semas, o grupes žymėjome skaitmenimis 1, 2, 3 ir t. t. Pavyzdžiui, tirdami sememą *naujas*, „dar nevertotas arba mažai vertotas“, I tipo teste pateikėme sakinį: *Šalia naujų blizgančių batų ji nediršo statyti savo semų, suplyšusiais padais kurpių*. Atsakymuose į testo užduotį gavome tokius leksinius aiškinimus: „*gražių 20⁵, nenešiotų 16, nedėvėtų 12, nenunešiotų 4, nesudėvėtų 3, nenudėvėtų 2, nepranešiotų 2, mažai nešiotų, gerų, puikių, naujaisių, gražiai atrodančių, išieginų, vos pranešiotų*“. Šioje grupėje yra 66 leksiniai aiškinimai (leksinių aiškinimų visumą pažymėjome indeksu 1 (m_1)⁶, kurie realizuoja integralinę semą („Būklė“) ir diferencinę semą („ne’santykiškai daug naudotas“). Likusieji leksiniai aiškinimai buvo: „*ką tik (nu)pirktų 32, neseniai pirktų 18, neseniai įsigytų 3, tik nupirktų 3, neseniai pagamintų, ką tik įsigytų 4, vos nupirktų 2, dabar nupirktų*“, t. y. 64 leksiniai aiškinimai (jų visumą pažymėjome indeksu 2 (m_2)), jie realizuoja IS („Išdėstymas laiko atžvilgiu“) ir DS („santykiškai labai arti“) – („prieš tam tikrą laiką“). Bendras atsakymų į testą skaičius 130 ($n = 130$). Pagal formulę

$$P_1 = \frac{m_1}{n} \text{ gavome tokią pirmosios IS tikimybę } P_1 = \frac{66}{130} = 0,5 \text{ ir antrosios } P_2 = \frac{64}{130} = 0,49, \text{ vadinasi, IS („Būklė“) ir DS („ne’santykiškai daug naudotas“)}$$

⁴ Reikšmės skaidymas į komponentes, jų tikslus formulavimas reikalauja daug laiko ir proto pastangų. Šį darbą gali atlikti tik pats tyrinėtojas. Žr. [Семьестрова, 1980, с. 306].

⁵ Skaičius prie leksinio aiškinimo rodo, kiek kartų jis pasikartojė atsakymuose.

⁶ Čia turėjome tikslią vėliau apskaičiuoti kiekvienos semos tikimybę pagal formulę $P_i = \frac{m_i}{n}$ (plg. [Головин, 1971, с. 20], kurioje m – variantų skaičius, t. y. kiek kartų duotoji semą randama atsakymuose į testus, n – visuma, t. y. bendras atsakymų į testą, skaičius, P_i – semos tikimybė. Indeksas i nurodo eilės tvarką ($i = 1, 2, 3$).

hierarchinėje sememos struktūroje stovėtų prieš IS („Išdėstymas laiko atžvilgiu“) ir DS (‘santykiškai labai arti’) – (‘prieš tam tikrą laiką’).

II tipo testus sudaro poromis sujungti sudėtiniai sakiniai su loginėmis išvadomis. Tokių sakinių pirmosios dalys įvairuoja (jos skiriasi priešingos reikšmės žodžiais). Informantas turi spręsti, kuriam teiginiui (A ar B) tinka loginė išvada, arba gali visai atmesti teiginį kaip logiškai neprasmingą. Informantų pateikti sprendimai leidžia pripažinti arba nepripažinti tam tikrą sememos struktūroje hipotetiškai glūdinčią semą. Šiame ir sekančiame tyrimo etape testuojamos tik tokios semos, kurios išryškėjo ankstesniuose autoriaus stebėjimuose ir I teste, skirtame interpretacijai. Pavyzdžiui, atitinkamai apdoroję sakinius

A. <i>Jis parnešė Magdelei visai naują, mezginiiais puoštą suknelę.</i> B. <i>Jis parnešė Magdelei palaikę suknelę.</i>	}	<i>vadinas, ji buvo dar niekieno nedėvėta.</i>

visi informantai pateikė sprendimus teiginiui A ir interpretavo juos leksiniais aiškinimais („*visai / dar / niekieno nedėvėta*“); $n=100$, $P_1=1.0$. Taigi atsakymuose pasitvirtino IS („Būklė“) ir DS (‘ne’santykiškai daug naudotas’).

III tipo testus sudaro poromis sugrupuoti sakiniai su jungtuku „bet“. Informantas privalo nustatyti: 1) kuris teiginys (A ar B) yra logiškai neprasmingas; 2) kokie žodžiai daro jį logiškai neprasmingą; 3) kuris teiginys yra logiškai prasmingas; 4) kokią papildomą informaciją apie tiriamąjį žodį teikia sakinyso po jungtuko „bet“. Iš pirmo žvilgsnio tokie sakiniai gali pasirodyti prieštaraujantys vienas kitam, dirbtini. Tačiau įsigilinus paaiškėja, jog logiškai neprasmingi duotieji teiginiai yra vien dėl to, kad po jungtuko „bet“ pasakoma tai, kas iš dalies jau buvo pasakyta pabrauktuju žodžiu. Jei informantas su tuo sutinka, jis patvirtina kalbamojo žodžio reikšmėje esant tam tikrą semą. Logiškai prasminguose teiginiuose po priešpriešos jungtuko realizuojasi dar kita / kitos semos. Atlikdamas užduotį, informantas turi logiškai spręsti, daryti išvadą, dažniausiai keisdamas tam tikrą žodį priešingos reikšmės žodžiu.

Kalbamajai sememai tirti III tipo testu pateikėme tokius sakinius:

- A. *Iš stalčiaus Jonas ištraukė visiškai naują, blizgančią sagtimi diržą, bet jis buvo nenešiotas.*
- B. *Iš stalčiaus Jonas ištraukė visiškai naują, blizgančią sagtimi diržą, bet jis buvo pirktas seniai.*

Atsakymų į testo užduotį sugrupavome taip: „*nenešiotas* 100, *gerai atrodė* 3, *nedėvėtas, gerai išlaikytas*“ ($m_1=105$), IS („Būklė“) ir DS (‘ne’santykiškai daug naudotas’); „*neseniai pirktas* 61, *ką tik pirktas* 20, *gali būti seniai pirktas* 10, *naujai įsigytas*“, ($m_2=92$), IS („Išdėstymas laiko atžvilgiu“) ir DS (‘ne’

santykiškai labai arti') arba ('prieš tam tikrą laiko tarpą'), $n=197$, $P_1=0,53$, $P_2=0,46$.

Šis semantinis eksperimentas reikalauja tam tikro informantų lingvistinio išprusimo, sugebėjimo abstrakčiai mąstyti, atlikti loginę analizę. Eksperimentas buvo atliktas su 100 VVU studentų filologų.

Taigi kiekviena semema buvo tirta trimis testais, kurių pagrindų kiekvieni sememai gauti leksinių aiškinimų sąrašai. Nustačius IS ir DS, išmatuota kiekvienos semos tikimybė ir konstatuota jų hierarchija sememos struktūroje. Sugretinus testų rezultatus, kiekvienos sememos struktūra buvo išreikšta modeliu, pvz.:

*naujas*₃: Susidėvėjimo būdv. – („Būklė“) ('ne'santykiškai daug naudotas') – („Išdėstymas laiko atžvilgiu“) ('santykiškai labai arti') / ('prieš tam tikrą laiko tarpą').

3. Rezultatai ir išvados

1. Eksperimento rezultatai neprieštarauja anksčiau atliktos komponentinės analizės duomenims. Tai leidžia teigti, jog komponentinė analizė yra vienas iš patikimiausių būdvardžio semantinės struktūros analizavimo būdų.

2. Eksperimentinė medžiaga rodo, kad visos tirtos sememos turi tik joms būdingą struktūrą ir gali būti laikomos savarankiškoms.

3. Eksperimentas išryškino kai kurių sememų kelias komponentiškai skaidant nepastebėtas semas. Tai pasakytina apie *naujas*₁ („Pažinimo laipsnis“) ('nulis'), *naujas*₂ („vertinimas“) ('ne'pagarbus'), *naujas*₃ („Išdėstymas laiko atžvilgiu“) ('santykiškai labai arti') / ('prieš tam tikrą laiko tarpą'), *naujas*₄ („Pažinimo laipsnis“) ('nulis').

Šios naujai suvoktos sememos leido patikslinti ir kiek pakoreguoti semų pasiskirstymą šių sememų viduje. Sememos *naujas*₃ eksperimentinė analizė parodė, kad sememos struktūra gali skirtis semų pasiskirstymu jos viduje, t. y. semų hierarchija. Šio reiškinio priežastis buvo specifinės semantikos daiktavardžiai, sudarantys reikšmės realizavimosi kontekstą. Tai patvirtino esant tikslinga žodyno straipsnyje susmulkinti šias reikšmes.

4. Semos žodžio reikšmėje turi įvairų statusą, vienas jų, ryškesnes, išskiria didesnę informantų dalis, kitas – ne taip ryškias – mažesnis informantų skaičius.

5. Pagal dominuojančią integralinę semą pavyko nustatyti, kokioms leksinėms-semantinėms paradigmoms (semantiniams laukams) priklauso tirtos sememos. Sememos pasiskirstė į 3 leksines-semantines paradigmas: amžiaus, laiko ir susidėvėjimo.

ZUR ROLLE DES SEMANTISCHEN EXPERIMENTS BEI DER BEDEUTUNGSANALYSE DES ADJEKTIVS *naufas*

Zusammenfassung

Der Artikel behandelt einige Möglichkeiten zur Erforschung der semantischen Struktur vieldeutiger Adjektive im Litauischen, wobei man die Komponentenanalyse des Adjektivs *naufas* zum Gegenstand hat. Die Komponentenanalyse wird zweifach durchgeführt, die festgestellte semische Struktur jedes Semems wird mit Hilfe eines psycholinguistischen Experiments überprüft. Im darauffolgenden Vergleich zwischen den Ergebnissen der beiden Komponentenanalysen wird auf große Übereinkunft und manche Unterschiede beider Untersuchungsverfahren hingewiesen.

LITERATŪRA

Bendix, 1966 – Bendix E. H. Componential analysis of general vocabulary: The semantic structure of a set of verbs in English, Hindi and Japanese. Bloomington, 1966.

Geckeler, 1971 – Geckeler H. Zur Wortfelddiskussion: Untersuchungen zur Gliederung des Wortfeldes alt-jung-neu im heutigen Französisch. München, 1971.

Бендикс, 1983 – Бендикс Э. Г. Эмпирическая база семантического описания//Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 14. М., 1983.

Гак, 1972 – Гак В. Г. К проблеме общих семантических законов//Общее и романское языкознание. М., 1972. С. 149–152.

Головин, 1971 – Головин Б. Н. Язык и статистика. М., 1971.

Гулыга, Шендельс, 1976 – Гулыга Е. В., Шендельс Е. И. О компонентном анализе значимых единиц языка//Принципы и методы семантических исследований. М., 1976. С. 291–314.

Леонтьев, 1976 – Леонтьев А. А. Психолингвистический аспект языкового значения//Принципы и методы семантических исследований. М., 1976. С. 46–73.

Ляч, 1983 – Ляч Дж. Н. К теории и практике семантического эксперимента//Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 14. М., 1983. С. 108–132.

Никитин, 1974 – Никитин М. В. Лексическое значение в слове и словосочетании: Автореф. дис. д-ра филол. наук. Л., 1974.

Селивестрова, 1980 – Селивестрова О. Н. Некоторые типы семантических гипотез и их верификация//Гипотеза в современной лингвистике. М., 1980. С. 262–319.

Vilniaus V. Kapsuko universitetas
Vokiečių kalbos katedra

Įteikta
1986 m. gruodžio mėn.